

УДК 811.112.2:81'366.587

ШИРОКОЗНАЧНЕ ДІЄСЛОВО *tun* ЯК ДЖЕРЕЛО ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЇ

В сучасній лінгвістиці проблеми граматиалізації активно дискутуються на матеріалі різних мов та в працях багатьох вчених, таких як – Т. Гивон, К. Леман, Б. Хайне, П. Хоппер, Е. Трауготт, Дж. Байбі, Е. Даль, М. Хаспельмат та інші. Ці питання привертають все більше уваги також вітчизняних та російських лінгвістів. Слід зазначити, що основні положення граматиалізації обговорювали ще в 1950-60 гг радянські вчені В.М. Жирмунський, В.М. Ярцева, М.М. Гухман, Н.А. Баскаков, Е.В. Реферовська та інші. Висновки їх дискусій, хоча і не стали єдиним вченням, відображають загальні максими граматиалізації: градуальність та ступінчастість процесу еволюції повнозначного слова та втрати ним свого лексичного значення (семантичної ваги), своєї автономності, та перетворення на граматичну форму (аналітичну або синтетичну).

Особливий інтерес сучасних лінгвістів до проблем граматиалізації ставить її у фокус новітніх наукових розвідок, що обумовлює *актуальність* теми статті. Досліджуються та дискутуються як загальні, так і окремі питання теорії граматиалізації в історичному зрізі та в синхронії. *Предмет* даної статті – дієслово *tun* як еврисемант та джерело граматиалізації. *Мета* дослідження – визначити ядерні семантичні ознаки дієслова *tun* як вихідного пункту на шляху перетворення лексичної мовної одиниці в граматичну.

Дослідження процесу граматиалізації ведеться в діахронічній та синхронічній площинах. При цьому історична перспектива "вивчає мовний матеріал для розвитку граматичних форм і типові шляхи розвитку, які призводять до цих форм. З цієї перспективи під граматиалізацією, як правило, розуміють серію мовних змін, проходячи через які в ході певних вживань в мові лексема стає

грамемою, або грамема підсилює свої граматичні властивості. Друга перспектива є синхронною і розглядає граматикулізацію в першу чергу як дискурсно-прагматичне явище, яке підлягає вивченню з точки зору типових вживань форми в мові" [13, с. 2].

Ці два аспекти граматикулізації – діахронний і синхронний – можна охарактеризувати як *процес* і *результат*, один є наслідком іншого і обидва взаємопов'язані і взаємозалежні. У діахронічній вертикалі відбувається розвиток лексичної одиниці в граматичну або посилення граматичності мовного знаку, крім того історичний процес відображає розвиток всієї граматичної системи. У синхронній площині мовний знак може існувати як у формі лексеми, так і у формі грамеми, тобто відбувається паралельне існування однієї і тієї ж одиниці в старому, лексичному вживанні поряд з новим вживанням в граматичній функції [8, с. 29]. Наприклад, дієслівна лексема *tun* функціонує в сучасній німецькій мові як повнозначне дієслово (1) і як допоміжне дієслово у складі аналітичної перифрастичної конструкції *tun*+інфінітив (2):

(1) *So etwas **tut** er nicht.*

(2) *Lügen **tu** ich nie!*

Крім того різні граматикулізовані одиниці мають в синхронному зрізі різну ступінь граматикулізованості, різну віддаленість від вихідної точки – джерела граматикулізації.

Джерелом граматикулізації може бути не будь-який знак, а обмежений круг лексем, прототипічна семантика яких слугує для виконання даної функції. В.М. Жирмунський відзначає, що до таких лексем відносяться "слова, які мають самі по собі ширше (загальне) значення: дієслова "широкої семантики"" [2, с. 88]. До таких можна віднести "дієслова існування і становлення, руху і спокою, володіння, модальні дієслова, займенники особисті, вказівні і невизначені, прийменники з широким локальним значенням" [1, с. 4], тобто кількість лексем-"донорів" для граматикулізації обмежена. Широкозначні слова (або еврисеманти від давньогрецького *εὐρεία*, *εὐρύς* - широкий) мають найбільш узагальнене значення, яке існує в мові та актуалізується в контексті.

На думку В.К. Колобаєва "в основі значення слова широкої семантики лежить максимально узагальнена і абстрагована ознака, на підставі якої дане слово виявляється семантично сумісним з усіма предметами або явищами, що володіють цією ознакою" [3, с. 12]. А І.С. Лотова взагалі розглядає широкозначне слово як "порожній", "чисто структурний" компонент синтаксичної конструкції [4, с. 3]. Широкозначним лексемам властива висока частотність вжитку, результатом якої є генералізація семантики і десемантизація. Широкозначне слово виступає гіперонімом по відношенню до інших лексичних одиниць (гіпонімам), які знаходяться на периферії лексико-семантичного поля. Еврісемант конкретизує або втрачає своє вихідне значення, поєднуючись з семантично повнозначною лексемою. Тому Дж. Байбі та її співавтори стверджують, що "сама конструкція цілком, а не просто лексичне значення основи є попередником і, отже, джерелом граматичного значення" [6, с. 11]. Внаслідок граматикалізації словосполуки відбувається зрушення семантичного значення у бік єдиної цілісної семантики, а також єдиної синтаксичної функції словосполуки.

Таким чином, досліджуючи джерела граматикалізації, потрібно враховувати морфологічні і синтаксичні особливості всієї конструкції, вершина якої – певна лексична одиниця. У нашому дослідженні такою одиницею є дієслово *tun*. І під граматикалізацією дієслова *tun* ми розуміємо граматикалізацію конструкції *tun*+інфінітив повнозначного дієслова.

Дієслово *tun* "робити" виражає абстрактне значення в найбільш узагальненому вигляді і є, відповідно, гіперонімом до ряду інших дієслів, що мають конкретне, специфічне значення. За допомогою *tun* мовець описує дію, не конкретизуючи її.

(3) *Ich muss noch etwas für die Uni tun.*

На абстрактне питання: *Was tut er?* можна отримати різні конкретні відповіді: *Er schreibt, liest, macht Hausaufgaben.*

У дослідженнях "базового рівня категоризації" Е. Рош [1977, 1978] вказує, що прості одиниці мови відповідають поняттям базового рівня, вони є найбільш

уживаними в повсякденній комунікації. Дієслово *tun* відноситься до вищого – суперордінаторного рівня, проте являє собою також просту, часто вживану мовну одиницю. Одиниці вищого рівня нерідко стають джерелами граматикалізації.

Абстрактна семантика дієслова *tun* є наслідком розширення його прототипічної конкретної семантики. Етимологічно *tun* походить від індоєвропейського корня *dhē (садити, ставити, класти) [14, с. 393], [15, с. 235-237], який був продуктивним в багатьох індоєвропейських мовах, наприклад д.инд *dádhati* (садить), греч. *tithemi* (я саджу, роблю), лат. *condere* (засновувати), старослав. *deti* (робити), *detel'* (вчинок, дія), новоирл. *déan* (робити). В результаті історичного розвитку відбувається перехід до нових більш абстрактних значень. Так в давньоверхньонімецькій мові з'являються значення "робити, створювати, діяти", які спочатку асоціюються з конкретними об'єктами та їх створенням. Далі слідує розширення контекстів вживання і відповідно сполучуваність з більш абстрактними поняттями й ознаками. Результат дії вже не осмислюється як творча діяльність, а позначає активну діяльність будь-якого роду. Тобто відбувається гіперонімізація *tun* "перехід лексеми від позначення прототипічного представника категорії до позначення категорії в цілому" [5, с. 34].

Розглянемо далі основні семантичні ознаки дієслова *tun*, не вдаючись при цьому до лексикографічного портретування (опису слова, при якому представлені абсолютно всі істотні лінгвістичні властивості даної лексеми).

Аналіз проведемо на підставі словників Duden Deutsches Universalwörterbuch, Deutsches Wörterbuch, Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Основні значення даної дієслівної лексеми:

1. Виконувати дію. (Абстрактне значення для маркування здійснення (виконання, пояснення) будь-якої дії):

(4) *Sie hat viel Gutes getan.*

(5) *Was tust du da? – Ich schreibe einen Brief.*

(6) *So etwas tut er nicht.*

2. Виконувати певну роботу (характеристика діяльності):

(7) *Sie tut ihre Pflicht.*

(8) *Im Büro konnte ich heute gar nichts **tun**, weil ich dauernd gestört wurde.*

(9) *Der Tischler hat viel zu **tun** (viele Aufträge).*

3. Заміщати інше дієслово, яке вживається у попередньому контексті:

(10) *Ich riet ihr zu verschwinden, was sie auch schleunigst **tat**.*

(11) *Es sollte am nächsten Tag regnen, und das **tat** es dann auch.*

4. Прототипічна семантика (покласти, поставити, помістити):

(12) ***Tu** es an seinen Platz!*

(13) *Das Geld **tue** ich auf die Bank.*

Вищеперелічені значення дієслова *tun* мають загальну сильно виражену абстрактну ідею дії. Проте ця лексема може мати і менш виражену семантику дії.

Наприклад:

(14) *Das billigere Papier **tut** es auch.*

(15) *Die Schuhe **tun** es noch einen Winter.*

(16) *Das Radio **tut** nicht.*

(17) *In der Politik **tut** sich etwas.*

Головна функція *tun* на думку Й. Ербена полягає в субституції (заміщенні) дієслова. [10, с. 47]. При цьому *tun* замінює в основному цілу дієслівну фразу і вживається із займенниками *das* або *es*.

(18) *Wenn Sie in Ihr Unglück laufen wollen, dann **tun** Sie es doch!*

(19) ***Tut** er das?*

Характерною для дієслова *tun* є наявність діяльного учасника, який контролює ситуацію (агенса), що характеризує дану ситуацію як динамічну (4-10). Це властиво не лише для німецької мови. Так, А. Вержбицька вважає, що обов'язковим учасником ситуації "робити" є агентс [11, с. 43]. Дж. Байбі і співавтори [6, с. 5] називають "робити" вихідним представником класу активних дієслів. Т.И. Резникова підкреслює, що "агентивність, задаючи ядерну характеристику ситуації "робити", дозволяє обмежити сферу застосування даного дієслова в якості самостійної повнозначної лексичної одиниці і тим самим протиставити його іншим дієсловам абстрактної семантики" [5, с. 21]. В процесі граматикалізації *tun* ознака агентивності втрачається, і в ролі підмета може

виступати не лише діяльний учасник ситуації, але і предмет (15, 16). Це свідчить про десемантизацію і генералізацію семантики, а *tun* починає співвідноситися відповідно не лише з динамічними, але і зі стативними ситуаціями.

Tun використовується для опису неграничних ситуацій (триваючих динамічних ситуацій, що не мають природної межі). Неграничність є внутрішньою властивістю дієслова, його семантичною константою, при цьому вона знаходиться в залежності від умов контексту, під впливом якого може уточнюватися і модифікуватися. Разом з тим в німецькій мові існують два дієслова "робити": *tun* і *machen*, при цьому *machen* використовується для опису граничних ситуацій, а *tun* – неграничних. У прикладі (7) неможливо вжити дієслово *machen*: **Sie macht ihre Pflicht*.

Теж характерно і для інших неграничних ситуацій:

(20) *einen Gefallen tun*, **einen Gefallen machen*;

(21) *alles Gute tun*, **alles Gute machen*.

І навпаки, у граничних ситуаціях:

(22) *die Aufgabe machen*, **die Aufgabe tun*;

(23) *das macht mich wütend*, **das tut mich wütend*;

(24) *dick machen*, **dick tun*.

Дані дві лексеми по-різному представляють ситуацію, при цьому *machen* концентрується на кінцевому моменті як *результаті* ситуації, що має межу в своєму розвитку, а *tun* фокусується на *процесі* в ситуаціях, що не мають кінцевого пункту в своєму розвитку.

Для того, щоб охарактеризувати семантику лексеми "робити" доцільно скористатися також параметром, пов'язаним із здатністю / нездатністю даного дієслова описувати дію, результатом якої є виникнення нового об'єкту. При цьому вживання дієслова в конструкції з іменником, який позначає створюваний об'єкт, називають фактивним, а у зв'язці з іменником, що позначає об'єкт та існує до початку ситуації і піддається в ході неї певній дії – нефактивним [5, с. 28]. Ознаку фактивності мають лише граничні дієслова, оскільки межею певної дії є створення в даний певний момент нового об'єкту. Дієслово *machen*

використовується в німецькій мові у фактитивному і нефактитивному значенні, що залежить лише від контексту. Наприклад:

(25) *das Essen machen* (готувати їжу)

(26) *Staub machen* (підняти пил)

(27) *das Zimmer machen* (прибирати кімнату)

(28) *die Haare machen* (причісуватись)

Тут фактитивне значення передає лише приклад (25), де *das Essen* – створюваний об'єкт, а *Staub, das Zimmer, die Haare* – об'єкти, що піддаються дії.

Дієслово *tun*, будучи неграничним і абстрактним, не вживається в ситуаціях, що передбачають створення нового об'єкту або вплив на вже існуючий конкретний об'єкт, тобто є нефактитивним. Підкреслити відмінність між *tun* і *machen* допоможе наступна таблиця:

Таблиця 1

Основні відмінності *tun* і *machen*

дієслова параметри	<i>machen</i>	<i>tun</i>
семантика	конкретна	абстрактна
ситуація	гранична	негранична
орієнтир	результат	процес
значення	фактитивне/нефактити вне	нефактитивне

Таким чином, лексема *tun*, що належить до дієслів широкої семантики є одним із джерел граматикалізації. Слід відмітити, що в інших мовах лексеми зі значенням "робити" також знаходяться на шляху граматикалізації, але на різній відстані від вихідного пункту, тобто ступінь їх граматикалізованості відрізняється залежно від мови. Навіть в рамках однієї мови два слова з семантикою "робити" мають різну вірогідність розвитку у кожного з низ граматичної функції. Так, німецькі дієслова *tun* і *machen* мають нерівноцінний семантичний потенціал, не дивлячись на схожі етапи розвитку від позначення конкретної дії до більш

абстрактної. Еврисемант *tun* виражає абстрактне значення у найбільш узагальненому виді, повністю або частково втрачає свою семантичну вагу у поєднанні з інфінітивом, тому саме він стає джерелом для різних граматикалізацій. В складі аналітичної конструкції *tun*+інфінітив дана лексема є частково десемантизованою, що можна назвати одним з формальних критеріїв її граматикалізації в німецькій мові. Проте вживання *tun*+інфінітив не обов'язкове, перифрастична конструкція регулярно протиставляється простим дієсловом (що мають спільний корінь з інфінітивом даного біному). Крім того, досліджувана конструкція не створює нову граматичну категорію, тому її можна назвати надлишковим утворенням, отже вона граматикалізована досить мало. Слід зазначити, що повний 4-етапний шлях граматикалізації *tun* пройшов лише в процесі еволюції від повнозначної лексеми до формообразуючої морфеми – дентального суфіксу слабких дієслів *-te* (десемантизація, експансія, декатегоризація, ерозія).

Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні семантичного потенціалу інших слів – джерел граматикалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жирмунский В.М. Аналитические конструкции / В.М. Жирмунский // Аналитические конструкции в языках различных типов. – Л.: Наука, 1963. – С. 3 – 4.
2. Жирмунский В.М. Об аналитических конструкциях / В.М. Жирмунский // Общее и германское языкознание. – Л.: Наука, 1976. – С. 82-125.
3. Колобаев В.К. О некоторых смежных явлениях в области лексики (К вопросу о соотношении полисемии и широкозначности слова) / В.К. Колобаев // Иностранные языки в школе. – 1983. – №1. – С.11-13.
4. Лотова И.С. Синтаксические структуры с десемантизированным существительным thing в современном английском языке (К проблеме заместительной функции существительных): автореф. дис... канд. филол. Наук / И.С. Лотова. – М., 1973. – 22с.
5. Резникова Т.И. Грамматикализация конструкций с глаголом «делать»: типология и семантика: дисс... канд. филол. наук: 10.02.20 / Резникова Татьяна Исидоровна. – М., 2003. – 143 с.
6. Bybee J. L.; Perkins R.; Pagliuca W. The evolution of grammar: Tense, aspect and modality in the languages of the world / J.L. Bybee, R. Perkins, W. Pagliuca . – Chicago: University of Chicago Press, 1994.

7. Deutsches Wörterbuch, TheFreeDictionary.com © 2009 Farlex, Inc. and partners.
8. Diewald G. Ein diachrones Phrasenmodell der Grammatikalisierung der Modalverben / G. Diewald // Feilke H. Grammatikalisierung, Spracherwerb und Schriftlichkeit. – Tübingen: Niemeyer, 2001. – S. 29-47.
9. Duden: Deutsches Universalwörterbuch. – 6.Auflage: Dudenverlag, 2006.
10. Erben J. „tun“ als Hilfsverb im heutigen Deutsch / U. Engel // Sprachsystem und Sprachgebrauch 1,2. – 1969.
11. Goddard C., Wierzbicka A. Introducing lexical primitives /C. Goddard, A. Wierzbicka (eds.). – 1994. – P. 31-55.
12. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. TheFreeDictionary.com. © 2009 Farlex, Inc. and partners.
13. Hopper P. J. Grammaticalization / P.J. Hopper, E.C. Traugott. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. [2nd ed.: 2003]. – 276 p.
14. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / F. Kluge. – Strasburg, 1899. – 596 S.
15. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch Bd.1 / J. Pokorny. – Bern, München, 1959. – 348 S.
16. Rosch E. Human categorization / E. Rosch // N. Warren (ed.), Studies in cross-cultural psychology. – Vol. I.: New York . –1977. – P. 3-49.

АНОТАЦІЯ

В статті досліджується проблема широкозначних дієслів як джерел граматикизації на підставі аналізу дієслівної лексеми tun; розглянуто його становлення, ядерні семантичні ознаки, еволюцію, в ході якої втрачається семантична вага і з'являється нове граматичне значення; аналіз проведено з урахуванням існування в німецькій мові двох дієслів зі значення "робити" tun і machen; виявлено їх схожість та відмінності.

Ключові слова: граматикизація, широкозначне слово, еврисемант, джерело граматикизації, агенс, десемантизація, генералізація семантики.

The article deals with the problem of verbs with a general value as sources of grammaticalization; the verbal lexeme tun has been analyzed: the formation, the nuclear semantic features, the evolution process of the loss of a semantic value and the appearance of a new grammatical meaning; the analysis has been carried out

considering the fact of the existence of two verbs in German with the meaning "to do" tun and machen, their similarity and differences have been found out.

Keywords: grammaticalization, word with a general value, evrysemant, the sourth of the grammaticalization, agent, desemantisation, the generalization of semantics.